

‘Het kind als onpersoon’

Guus Kuijer

bron

Guus Kuijer, ‘Het kind als onpersoon.’ In: Guus Kuijer, *Het geminachte kind. Acht stukken. De Arbeiderspers, Amsterdam 1980, p. 27-42*

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/kuij001kind01_01/colofon.htm

© 2004 dbnl / Guus Kuijer

Het kind als onpersoon

Het duplicaat

We houden een enquête onder pas gehuwden. Onze vraag luidt: Bent u van plan nu of in de toekomst een derde persoon in huis te nemen?

Ik wed dat negentig procent van de ondervraagden daar nee op zegt. Ze kijken wel uit, pas getrouwd toch?

We houden een andere enquête en onze vraag luidt nu: Bent u van plan nu of in de toekomst kinderen te nemen?

Ik wed dat negentig procent nu ja zegt.

Een vreemd geval. Géén derde persoon in huis willen, maar wél een kind. Een kind wordt dus niet opgevat als een persoon. Maar als het geen persoon is, wat is het dan wél?

Om hierop één van veel mogelijke antwoorden te geven, citeer ik nogal ruim uit een boekje dat bij uitgeverij Ploegsma is verschenen en dat een briefwisseling bevat tussen een elfjarig meisje en haar moeder. Het boekje heet *Wie is hier eigenlijk de baas?*

Die titel geeft heel aardig het misverstand weer dat tijdens die briefwisseling welig tiert. Ondanks het feit dat het hier een bijzonder aardige moeder be-

treft, is het typisch iets voor háár, de volwassene, om te denken dat het om een zo kinderachtig probleem gaat. En het kind Marit heeft zich vermoedelijk bij die titel neergelegd omdat kinderen er belang bij hebben zich kinderlijker (vertederender) voor te doen dan ze zijn. In werkelijkheid is het probleem allerminst kinderachtig. Het is een knoert van een probleem, ook voor volwassenen.

Ik zet twee citaten tegenover elkaar.

De moeder: ‘Ik kwam bij een open plek in het bos waar geen mens nog was geweest. De zon scheen precies tegen een dikke stam van een den. Ik deed mijn ski's uit en ging tegen die stam leunen. Mijn wangen gloeiden van de zon. Toen zei ik opeens: “Dank je wel, God.”’

Marit: ‘Ik vind het wel een prekerige brief van je. Vooral omdat je aldoor in God wou geloven. Waarom moet je opeens in God gaan geloven als je een probleem krijgt? [...] Jij moet maar weten of je God ervoor dankt. Ik zou het niet doen.’

Wil dit meisje de baas zijn? Waarin of waarover dan? Het probleem ligt ergens anders, lijkt me. In het jij dát, maar ik iets anders. In het verschil tussen jij en ik.

Nog wat citaten. Ditmaal te beginnen met Marit.

‘Raar eigenlijk dat ik dat gefriemel in jouw buik was. Toen waren we net één mens en *nu zijn we zo verschillend*. Nou ja, misschien lijk ik wel een beetje op jou, maar dat kan ook *toeval* zijn. Want we hebben allebei grote handen en grote voeten, maar jij hebt bruine ogen en ik groengrijze en *eigenlijk zou*

net zo goed iemand anders mijn moeder kunnen zijn. (Dat wil ik niet hoor, maar ik zeg het maar even, het zou best kunnen) [...] Ik vind adopteren heel goed. Want er zijn veel landen waar kinderen op een vader of moeder staan te wachten. Maar toch maken de mensen in Nederland zelf een kind.'

Waar wil Marit nou toch de baas over zijn? Daar kom ik in het geheel niet achter. Wat wél duidelijk wordt, is de simpele vaststelling dat de overeenkomsten tussen Marit en haar moeder min of meer toevallig zijn en dat de verschillen veel meer aandacht verdienen.

Wat is het antwoord van de volwassene? De moeder: 'Je schrijft dat iedereen in Nederland maar kinderen moest adopteren, maar misschien kan je dat nu nog niet zo goed weten. Als jij bijvoorbeeld een jongen zo ontzettend lief vindt dat je met hem naar bed wilt, dan ga je misschien ook wel naar een kind van hem verlangen. *Naar net zoiets als die jongen maar dan in het klein.*'

Alsjeblieft. Daar heb je het. Een kind is 'net zoiets als die jongen maar dan in het klein'. Een kind is een duplicaatje van jezelf of van de door jou geliefde partner. Dat is precies het tegendeel van wat Marit duidelijk wil maken. Haar antwoord is dan ook haarscherp: 'Als ik verliefd ben op een jongen, dan hoef ik heus niet speciaal een kind van hem. Nou ja, *als ik er helemaal zeker van was dat dat kind op die jongen ging lijken, dan misschien wel.* Maar dat weet je nooit. [...] Wat is er nou aan als mensen altijd maar op elkaar lijken? Voor mij maakt het niks uit wat

voor kleur het kind heeft. Als het zwart is dan kunnen de mensen tenminste niet aan komen zetten met hun gezeur van: “Wat lijkt jij toch op je moeder!” Tja, wie zou een pleidooi voor het recht op een eigen identiteit beter onder woorden kunnen brengen dan deze elfjarige? Ze weet verdomd goed waar het haar om gaat. Nu moet haar moeder haar gelijk geven, zou je zeggen. Wat is haar antwoord? De moeder:

‘Je zit propvol geweldige ideeën, maar ik ben toch wel blij dat pappa en ik wat *minder hebben nagedacht* en jou samen zijn gaan maken!’

Wat krijgen we nu? Raadt deze aardige moeder haar dochter aan *minder* na te denken? (Hooft u trouwens het neerkijken op die ‘geweldige ideeën’?) Dat kán ze toch niet menen. Minder nadenken! Dit lijkt verdacht veel op paniek. Waar komt die vandaan? Heeft Marit haar in de hoek gedreven? Waarmee dan? Hoe ik ook zoek, ik kan niets anders vinden, dan dit: Marit heeft haar duidelijk gemaakt dat ze een persoon is aan wie zij, haar eigen moeder, nog moet worden voorgesteld, een vreemde in eigen huis.

De volwassene vraagt zijn kind niet: ‘Wie ben jij eigenlijk? Aan jou ben ik nog niet voorgesteld.’ Als kind word je bekend verondersteld, omdat je een kind bent, een onpersoon, een duplicaat, ‘net zoiets als die jongen maar dan in het klein.’ En als je recht voor zijn raap aantoon dat dat niet klopt, zegt de volwassene: jij moest es wat minder nadenken.

Kijk, volwassenen, hoe aardig ook, zijn natuurlijk wél tuig van de richel.

Marits reactie op deze panische grauw in haar rich-

ting vind ik griezelig: ‘Ik vind het ook wel leuk dat jullie me hebben gemaakt. Maar nu ben ik iets heel leuks aan het maken. Samen met Eugénie. Het zijn poppenkastpoppen. En dan gaan we een heleboel voorstellingen geven...’

Marit voelt de paniek van haar moeder en sust haar alsof zij de volwassene is en de moeder het kind. Ze leidt haar moeder af. Ze stort zich in een lang poppenkastverhaal opdat haar moeder vertederd kan denken: ‘ach, wat is ze nog een kind eigenlijk.’

Intussen blijft het probleem liggen, de strijd is nog lang niet gestreden.

De puberteit is het gevecht om erkenning van de eigen identiteit. De puberteit is het probleem van de volwassene, niet van het kind. Het kind had al een eigen identiteit vanaf zijn geboorte, het gaat in de puberteit om de erkenning van dat feit. Als gevolg van het hiërarchische denken van de volwassenen is het gevecht hard en verliezen de meesten. De vlucht in een heilloze uniformiteit is dan ook massaal.

Waarom denkt de mens altijd weer in hiërarchieën? Alles wat hij ordent, rangschikt hij in trappen. Er is altijd een lager en een hoger. Het dier staat hoger op zijn waarderingstrap genoteerd dan de steen, want het dier lééft. Ik krijg niet alleen het gevoel dat aan het verschijnsel leven een overdreven belang wordt gehecht, ik vraag me tevens af wat dat voor argumenten zijn. Aan de steen ontbreekt het leven, zeggen wij en dús is het dier ‘hoger’, beter, meer waard.

Inderdaad, aan de steen ontbreekt iets waardoor

we het geen dier kunnen noemen, maar aan het dier ontbreekt iets waardoor we het geen steen kunnen noemen. Waarom is het ene iets van betere kwaliteit dan het andere iets? Het antwoord is simpel. Hoe minder iets op de mens zélf lijkt, hoe lager hij het vindt. Uit niets blijkt dat de mens hoger is dan het dier of de steen, de mens vindt dat alleen maar en verklaart dat tot wetenschap. De mens is ongetwijfeld de ijdelste aap die er rondloopt, hij kijkt uitsluitend in spiegels die hem tot god verklaren en doet daarbij net of hij die spiegels niet zélf heeft ontworpen.

Het hiërarchische rangschikken, dat misschien ooit begon als een onschuldige, zij het wat dwaze hobby, is uitgegroeid tot de belangrijkste kwaal van de mensheid. Het heeft niet alleen ons milieu vernietigd, het verziekt ook onze intiemste verhoudingen. De man voelt zich 'hoger' dan de vrouw, de vrouw voelt zich 'hoger' dan de man, maar beide voelen zich 'hoger' dan het kind.

In het hiërarchische denken wordt alles wat anders is, automatisch lager geschat. Dat geldt niet alleen voor de mensheid tegenover alles wat niet mens is, dat geldt ook voor de mens individueel. Alles wat anders is, óók mensen die als anders ervaren worden, is lager dan hijzelf. Hij kan en mag dat maken en breken. Als hij om een of andere reden niet wil breken (zijn decor bijvoorbeeld), zal hij moeten gelijkschakelen. Huwelijkspartners zijn daar voortdurend en met wisselend succes mee bezig, maar hun kinderen zijn slachtoffer van beide. Het kind mag niet anders

zijn dan de ouders, want dan is het lager en dan wankelt het decor. Wie zich hoger acht dan een steen, een plant of een dier, kan zijn kind niet liefhebben, noch iemand anders met een eigen identiteit. Het kind is alleen aanvaardbaar wanneer het precies onszelf is, 'maar dan in het klein'.

De onderduiker

Toen ik op mijn twaalfde *Het Achterhuis* las, stortte mijn wereldbeeld ineem, ik had als kind veel gespeeld in de ruïne aan de Euterpestraat in Amsterdam, een ruïne die wij 'Het Esdée' noemden, zonder dat er ons iets bekend was van de gruwelijke geschiedenis van onze speelplaats. De oorlog was een verhaal van boze Duitsers, dappere Hollanders en een schier bovenmenselijke koningin. En dan was er ook nog iets met de joden aan de hand geweest. Daar hadden de boze Duitsers iets tegen, tegen joden. Ze haalden de joden op en stuurden ze naar Duitsland om te werken. Daar waren de dappere Hollanders tegen. Ze hielpen de joden. Ze lieten ze onderduiken. Maar niemand wist wat de Duitsers in werkelijkheid met de joden van plan waren. Niemand. Stel je voor. Dan hadden die dappere Hollanders immers héél andere maatregelen getroffen!

Hoe het mogelijk is, begrijp ik niet, maar dat beeld handhaafde zich gemakkelijk tot 1954, toen ik Anne Franks aantekeningen van vrijdag 9 oktober 1942 las. Ik kom daar straks op terug. Ik kreeg een heel an-

dere kijk op die oorlog en op de volwassenen met hun heroïeke leugens, leugens waaraan het kind Anne Frank blijkbaar geen behoefte had gehad.

Vervolgens begon ik me te ergeren aan de tekst die mevrouw Romein-Verschoor in 1947 schreef als voorwoord op het dagboek. Ik wist niet precies waaróm, maar het zinde me helemaal niet. Eén ding wist ik zeker: Anne Frank was géén geranium. Later schrijft mevrouw Romein-Verschoor in haar memoires over *Het Achterhuis*: ‘Het verheugde me dat het uitkwam, en ik schreef er op verzoek van Otto Frank een inleiding bij, maar het overweldigende succes ervan had ik allerminst verwacht en zou ik ook nu (1971) eigenlijk nog niet kunnen verklaren.’ En dat begrijp ik nu weer niet. Er zit immers een veel belangrijkere mogelijkheid tussen het wonderkind en de dappere geranium. En dat is het gewone kind dat, als men het aan het woord laat, een verrassend en indringend beeld van de werkelijkheid blijkt te kunnen geven. De familie Frank, de familie Van Daan en de heer Dussel zijn voor de lezers van *Het Achterhuis* bekenden geworden, levende mensen. Dat is Anne Franks literaire prestatie. En met die prestatie is het succes van *Het Achterhuis* verklaard. Ik ben ervan overtuigd dat Anne Frank een groot schrijfster was. Mevrouw Romein-Verschoor niet, dat blijkt uit haar inleiding. Anne was geen wonderkind, schrijft ze terecht, en de uitzonderlijke omstandigheden waarin Anne verkeerde zullen zeker hebben bijgedragen tot het ontstaan van zulk een meesterwerk, maar zij hoefde niet te groeien ‘van

kind tot mens', zoals mevrouw Romein het stelt, een formulering die ze een bladzijde later herhaalt, let wel: *van kind tot mens*, want, ik zeg het nog maar eens voor alle zekerheid, een kind *is* een mens. Anne Frank was een mens die op zeer jeugdige leeftijd een meesterwerk schreef. *Het Achterhuis* is dan ook een van de meest gelezen boeken ter wereld. Toch komt Anne Frank in onze literatuurboekjes nauwelijks voor. *Het Achterhuis* wordt niet tot de literatuur gerekend *omdat* het door een kind is geschreven en omdat het door een kind is geschreven, is het verpletterende resultaat te danken aan 'uitzonderlijke omstandigheden'. Een groot schrijfster is zij die een groot boek maakt. Geen andere schrijver schreef indrukwekkender over de tweede wereldoorlog dan Anne Frank. Daarom precies moet zij in de rijen van onze allerbeste schrijvers worden opgenomen. Als zij volwassen was geweest toen zij haar dagboek schreef, hadden wij niet eens gedacht aan uitzonderlijke omstandigheden, wij hadden haar een schrijfster van formaat genoemd, nu zij een kind was, nu kan dat niet.

Het Achterhuis is niet alleen een oorlogsgeschiedenis, al zou dat op zichzelf al waardevol genoeg zijn geweest. Ik denk bijvoorbeeld aan die verschrikkelijke notitie van vrijdag 9 oktober 1942, schrijvend over de jodenvervolging: 'Wij nemen aan dat de meesten vermoord worden. De Engelse radio spreekt van vergassing. Misschien is dat wel de vlugste sterfmethode. Ik ben helemaal van streek.' Het is opval-

lend dat niemand in het achterhuis Anne heeft proberen te beschermen tegen dit soort griezelige informatie. Ze wordt behandeld als een wel erg groot en verstandig mens, een onvoorstelbaar verstandig mens eigenlijk en dat bedoelt ze misschien met haar enerzijds/anderzijds van 7 november 1942: 'De ene dag is Anne zo verstandig en mag alles weten en de volgende dag hoor ik weer, dat Anne nog maar een klein dom schaap is dat van niets afweet...' Dat is inderdaad onbegrijpelijk. Enerzijds wordt Anne gezien als een mens die, net als de anderen, moet zien te leven met een verschrikkelijke dood voor ogen, anderzijds mag ze daar niet uit concluderen dat ze recht heeft op een eigen mening, laat staan op een eigen persoonlijkheid. Maar misschien drong het doodsgevaar niet werkelijk tot haar door. Tussen weten en beseffen bestaat immers verschil. Misschien beseften de volwassenen beter in welk gevaar ze zich bevonden en ontleenden dááaraan het recht Annes persoonlijkheid minder belangrijk te vinden dan de hunne. Dat zou kunnen zijn als de notitie van 9 oktober alleen stond, maar dat is in het geheel niet het geval. Anne beschrijft op 19 november 1942 wat ze in gedachten ziet: 'Ik zie vaak 's avonds in het donker rijen goede, onschuldige mensen lopen met huilende kinderen, steeds maar lopen, gecommandeerd door zo'n paar kerels, geslagen en gepijnigd, tot ze haast neervallen. Niemand wordt ontzien, ouden van dagen, baby's, zwangere vrouwen, zieken, alles, alles gaat mee in de tocht naar de dood.'

Zo zijn er vele plaatsen in het dagboek te vinden

die erop wijzen dat zij zich zéér bewust is van het gevaar waarin ze zich bevindt. Zij is een van de weinigen waarvan we dat zeker weten omdat zij het nog opschreef ook. Dat opschrijven alleen is al moedig, een bewijs van grote geestkracht. Heeft ze die moed, die geestkracht en dat inzicht nu uitsluitend te ‘danken’ aan de uitzonderlijke omstandigheid van het ondergedoken zijn? Daar geloof ik niets van. Op 8 juli 1942 beschrijft ze de voorbereidingen op het onderduiken. Ze is aan het inpakken: ‘[...] ik dacht aan het onderduiken en stopte daardoor de gekste onzin in de tas. Maar ik heb er geen spijt van; geef meer om herinneringen dan om jurken.’ Ze is op dat moment drie dagen in het achterhuis. Ze is bijna een maand 13 jaar oud, ze weet dat ze meer geeft om herinneringen dan om jurken en maakt dat het hele boek door wáár.

Op 20 juni 1942, toen er nog geen sprake was van onderduiken, vertelt ze waarom ze een dagboek begint: ze heeft niemand waarmee ze vertrouwelijk kan worden. ‘Misschien ligt dat gebrek aan vertrouwelijkheid bij mij; in ieder geval, het feit is er en het is jammer genoeg ook niet weg te werken.’ Het belangrijkste thema van het dagboek is daarmee van het begin af aan gegeven. Het wordt in de loop van de daaropvolgende jaren steeds beter onder woorden gebracht, maar ze heeft altijd geweten waar het haar om ging. En dat is wat mevrouw Romein-Verschoor ‘het dagboekje-spelende-kind’ noemt. Ik vind dat onthutsend. Hoezo, ‘dagboekje-spelende-kind’ denk

je dan, ze schreef toch gewoon een dagboek en ze wist nog waarom óók. Of, als wij een dagboek schrijven, spelen wij dan niet ‘dagboekje’ omdat we volwassen zijn?

Of zit het hem in het thema? Is het verlangen naar intimiteit, naar vertrouwen, iets typisch kinderlijks? Is het zoeken naar vriendschap en liefde iets onvolwassens? Dat is toch onzin! Of het zou volwassen moeten zijn dat je je neerlegt bij het gebrek aan vertrouwen, bij de onhaalbaarheid van intimiteit. Volwassenheid is dan een soort verbittering. Maar dat wordt vast niet bedoeld. Ook al gelooft een mens nauwelijks meer in de mogelijkheid van toenadering tot een ander mens, hij blijft er niettemin naar streven, zij het vanuit een egelstelling.

Volwassenheid is dus het betrekken van een egelstelling. Iets anders kan ik niet ontdekken. Anne wil vertrouwelijkheid en is daarmee kwetsbaar. De volwassenen willen eveneens vertrouwelijkheid, maar zijn er allang aan gewend zich te verbergen, om onder te duiken. Je zou kunnen zeggen dat Anne letterlijk moet onderduiken, maar daarnaast moet leren ook nog eens onder te duiken in zichzelf. Dat is het verschil tussen haar en de volwassenen. Onvolwassenheid is kwetsbaar zijn en daarvan blijk geven, volwassen zijn is kwetsbaar zijn en daar géén blijk van geven. Hoe onzinnig is dit alles! Wat een leugen om het verlangen naar vertrouwelijkheid een ‘puberteitsverschijnsel’ te noemen. Wat zijn volwassenen toch stompzinnig!

Ik vind het moeilijk om iets te zeggen over Annes vader, want wat deze man heeft opgebracht gaat mijn voorstellingsvermogen ver te boven. Voor hem richt Anne een standbeeld op dat door haar harde kritiek des te meer reliëf krijgt. Voor mij is hij de overtuigendste vader uit onze literatuur. Dat is natuurlijk niet alleen zijn prestatie, dat is tevens de literaire prestatie van Anne Frank. Waar blijven, literair gesproken, de vaders van Reve of Wolkers, om twee generatiegenoten te noemen, vergeleken bij vader Frank? Ondanks Annes verering voor haar vader vindt zij dat zij, ook door hem, wordt geminacht. Een aantekening van 30 januari 1943 zegt: '[... ik] houd mijn mond over wat ik denk en probeer ééns net zo minachtend tegenover hen te worden, als zij het zijn tegenover mij.' Ze doelt op alle volwassenen in het achterhuis, haar vader inclusief. Minachting is een zwaar woord, hoe komt ze erbij dat haar eigen ouders haar minachten? Het antwoord is niet moeilijk te vinden: wie intimiteit zoekt, vertrouwelijkheid wil, maar als een onpersoon wordt behandeld, voelt zich terecht beledigd. Het woord minachting is op zijn plaats.

Op 15 juli 1944 brengt ze het probleem genuanceerder onder woorden. 'Hoe komt het nu, dat vader me in mijn strijd nooit tot steun is geweest, dat hij helemaal missloeg toen hij me de helpende hand wou bieden? Vader heeft de verkeerde middelen aangepakt, hij heeft altijd tot me gesproken als tot een kind, dat moeilijke kindertijden moest doormaken. [Hier wordt het woord "kind" heel duidelijk

als “onpersoon” gebruikt.] Dat klinkt gek, want niemand dan vader heeft me steeds veel vertrouwen geschonken en niemand anders dan vader heeft me het gevoel gegeven, dat ik verstandig ben. Maar één ding heeft hij verwaarloosd: hij heeft er namelijk niet aan gedacht, dat mijn vechten om er bovenop te komen voor mij belangrijker was dan al het andere. Ik wou niet van “leeftijdsverschijnsels”, “andere meisjes”, “gaat vanzelf over” horen, ik wou niet als meisje-zoals-alle-anderen, maar als Anne-op-zichzelf behandeld worden.’

Een gerechtvaardigd verlangen, maar voor volwassenen blijkbaar moeilijk te begrijpen. Sinds Anne dit opschreef is er dan ook niets veranderd. De volwassene werkt nog steeds met doorzichtige leugens en panische reacties. Dat Annes streven naar erkenning van haar persoonlijkheid een leeftijdsverschijnsel is, is onzin, dat het verlangen naar vertrouwelijkheid ‘vanzelf’ overgaat, is ook onzin. Eigenlijk is alles wat de volwassenen tegen Anne zeggen gelogen en onzinnig, *daardoor* gaat Anne puberteitsverschijnselen vertonen: lawaaierigheid, onzekerheid, giecheligheid, noem maar op, en ze wéét dat. Nogmaals, de puberteit is het probleem van de volwassenen, zij roepen het op met hun jarenlange (zelf)bedrog. Het dieptepunt in deze problematiek wordt bereikt nadat Anne haar vader een brief heeft geschreven, waaruit ze op 5 mei 1944 citeert en waarvan de kernzin luidt: ‘[...] ik weet dat ik een mens alleen ben.’ Waarop vader Frank (en met hem alle vaders waar ik ooit iets van gehoord heb) al zijn door paniek gedreven ver-

bale geweld inzet: ‘Jij, Anne, die zoveel liefde van je ouders ondervonden hebt [...]’ (7 mei '44), een brief die Annes simpele waarheid verzwijgt en op haar schuldgevoel werkt door haar een gebrek aan *dankbaarheid* te verwijten. En Anne gaat overstag. Tegen dat geweld kan ze (nog) niet op. Ze is er opeens van overtuigd dat haar brief is voortgekomen uit *zelfingenomenheid*. Toch laat ze zich niet van de kaart vegeen, want als u de data vergelijkt, ziet u dat zij de analyse van wat er aan haar ouders heeft ontbroken, later heeft geschreven. Maar ze houdt die analyse van 15 juli wijselijk voor zich. Ze duikt onder.

Wat leert ons dit alles? Voornamelijk dit: nu wij weten dat niets uit de kindertijd overgaat, dat geen enkel probleem werkelijk ooit oplost en wij niettemin blijven denken in ontwikkelingsfasen (‘leeftijdsverschijselen’), weten wij ook dat de faseringstheorieën verkapte hiërarchische stelsels zijn.

Er moet me nog iets van het hart over Anne Frank, al heeft het op het eerste gezicht weinig met dit betoog te maken. Op 14 april 1944 bekritiseert ze haar dagboek: ‘Alles staat hier door elkaar, geen verband valt er te bespeuren en ik twijfel er soms ernstig aan, of later iemand mijn gedaas zal interesseren. “De ontboezemingen van een lelijk, jong eendje”, wordt dan de titel van al de onzin. Mijnheer Bolkestein of Gerbrandy zal aan mijn dagboeken heus niet zoveel hebken.’ Wat klinkt dat vreemd, zoveel jaren na de oorlog, nu het geen mens meer interesseert wat de heren Bolkestein of Gerbrandy nu precies voorstelden. Naast jou, Anne, verbleken deze belangrijke heren.